

ÚJ FORRÁSOK KAFKA AMERIKÁJÁHOZ

Kafka a *Der Verschollene* (A férfi, aki eltűnt) címet adta regényének, míg Brod az *Amerika* címet. Ez azt mutatja, hogy Kafka egy személy sorsának a regényét látta benne, míg Brod az *Amerika* címmel arra próbált utalni, hogy ez a társadalmi öntudat regénye. A kritikusok azt állítják, hogy a „Valóság a *Der Verschollene*-ben másodkézből vett anyag. Dickens kivül Benjamin Franklin *Autobiography*-jából (Önéletrajz) vette, és talán Edgar Allen Poe *The Narrative of Arthur Gordon Pym* (A. G. P., a tengerész) elejéből, valamint néhány fejezetet Ferdinand Kürnberger *Der Amerikamüde*-jéből.”¹ Politzer, aki ezeket a forrásokat felsorolja, azt is megállapítja, hogy „...Kafka a regényébe olyan részleteket foglal bele, amelyekkel sem irodalmi forrásaiban, sem pedig saját mindennapi élete valóságában nem találkozhatott, hiszen soha nem járt Amerikában.”

Kafkát nagymértékben befolyásolták jiddis írók, amikor az első regényét írta, különösen Morris Rosenfeld, aki saját magát az „üzem” költőjének tekintette, mivel szabóként dolgozott londoni és New York-i üzemekben.

Scholem Asch, jiddis író – akinek regényét, a *Kidush Haschem*-et Kafka megemlíti a naplójában, éppúgy, mint ugyanennek az írónak a *Yossele's Odyssey* (Joszele Odüsszeája), valamint az *Amerika* című művét – erősen befolyásolta Kafkát. A későbbiekben még más jiddis írók műveit is meg fogom vizsgálni.

Politzer szerint az itt következő leírás Jakob bácsi üzletéről Kafka talán legcsípősebb megjegyzése a fejlett kapitalista gazdaság szerkezetéről.²

Ez egyfajta bizományi és szállítmányozási vállalat volt, már amennyire Karl meg tudta ítélni, Európában talán nem is létezett. A cég ugyanis közvetítő kereskedelmet folytatott, mely azonban nem a termelőtől a fogyasztóhoz vagy talán a kereskedőhöz jutatta el az árut, hanem mindenféle árut és terményt nagy gyárak, sőt kartellek részére közvetített, az azok közötti üzleteket is lebonyolítva. Ennek megfelelően igen nagyarányú beszerzéssel, raktározással, szállítással és eladással foglalkozó vállalkozás volt, és állandóan pontos telefon- és távirókapcsolatot kellett fenntartania az ügyfeleivel. (A, 80)

„Hol tanult Kafka a bizományosi kereskedelemről?” – kérdezi Politzer. Valóban annyira „idegenül empirikus” volt, ahogyan Theodor W. Adorno jellemezte? Ilyen kereskedelmi szokásokkal Kafka nem találkozhatott sem az apja kiskereskedésében, sem pedig az Óvilág gazdaságában.³

Itt újból utalni szeretnék Moris Rosenfeldre, az „üzem” költőjére. A fenti leírás könnyen alkalmazható az óriás ruházati központok üzemeire, amelyek akkoriban éltek virágkorukat New Yorkban.

Kafka 1911-es naplójában megemlíti Rosenfeldet. Leír egy beszélgetést Yitchak Löwy jiddis színész és a Tschissik színészházaspár között, amelyben Löwy ragaszkodik ahhoz, hogy Rosenfeld a legnagyobb jiddis író:

Edelstatt szocialista verseket ír, mivel ő egy zsidó szocialista újság szerkesztője Londonban, ezért Ts. szerint ő a legnagyobb. De kicsoda Edelstatt, a pártja ismeri őt, senki más, de a világ ismeri Rosenfeldet.

Kafka azt is megemlíti, hogy Löwy felolvasta Rosenfeld egyik versét, amelyben egy tengeri vihart ír le, és amely Kafka *Amerika*-jában az egyik bekezdés alapjául szolgál. Löwy felolvasta Rosenfeld *Lichtverkauf*-ját (A gyertyaárus) is.

Kafkát Rosenfeld írásainak tanulmányozására hébertanára, Thieberger ösztönözte, aki az amerikai-jiddis munkásköltő és gettó-trubadúr verseit németre fordította.⁴

Rosenfeld (1862–1923) a jiddis szociális költészet úttörője volt Amerikában. 1888-ban, az első verseskötetében, a *Lebensbilder*-ben egy szabóműhely munkásának körülményeit írja le. Mivel akkoriban a jiddis költők nem kaptak fizetést írásaikért, folytatta munkáját az üzemben. 1898-ban megjelentetett egy versgyűjteményt, a *Songs from the Ghetto*-t, (Dalok a gettóból). Annak ellenére, hogy egész Európában hírnevet szerzett, szegényen és megkeseredetten halt meg. Naponta tizenhét óra a gép mellett kiszívta az erejét. Kafkának, aki a munkások balesetbiztosítási és kártérítési irodájában dolgozott, szintén megvolt a lehetősége, hogy közvetlenül láthassa a munkások helyzetét. A naplójában leírja, hogy:

Sírt a huszonhárom éves Maria Abraham peréről szóló jelentés olvasásakor, aki a szegénység és éhezés miatt megfojtotta a még nem egészen kilenc hónapos gyermekét, Barbarát egy férfinakendővel, amelyet ő harisnyakötőnek használt.

Rosenfeld gyűjteményében, a *Songs from the Ghetto*-ban található az *Auf'n Bussem vun Jam* (Az óceán ölen) című költemény, amely úgy tűnik, hogy erősen befolyásolta az első jelenetet a fűtővel Kafka *Amerika*-jában. A vers két férfinak a sorsát meséli el, akikkel szemben nagy igazságtalanságot követtek el a hajó

tisztjei, hasonlóan a fűtő esetéhez, akit a főgépész, Schubal üldöz.

Az *Amerika* című regényben Karl Rossmann-nak, a főhősnek el kell hagynia Európát, mert egy szobalány megvádolta azzal, hogy teherbe ejtette. A szülei Amerikába küldik. Amikor a hajó kiköt, a fűtő behúzza magához a kabinjába, és elmeséli neki azt az igazságtalanságot, amelyet a főgépész, Schubal követett el ellene. Karl azért küzd, hogy láthassa, a fűtő igazságot nyer. Karl-t Amerikában gazdag Jakob nagybátyja várja, aki először otthont ajánl neki, de később kiűzi a házából. Így Karl-t kétszer utasítják el: először a szülei, utána pedig a nagybácsi. Karl, miután liftesfiú lesz a Hotel Occidentalban, találkozik Therese-zel, a könyvelővel, aki elmondja neki élete történetét. Amikor Karl megismeri, Therese tizennyolc éves. Elmondja élete tragikus történetét, és azt a traumát, amely ötéves korában érte. A német bevándorló lány és édesanyja New York utcáin nyomorúságosan bolyongtak egy hóviharban. A munkától elnyűtt asszonyt és a gyenge gyermeket elhagyta az apa, aki Kanadába vándorolt. Therese anyja és a gyermek semmit sem ettek, és mivel az anya már két napja nem dolgozik, nincs is mit enniük. Az anya vért köhög, ami csak undort kelt, nem szánalmat. Az emberek közönyösen haladnak el mellettük, saját problémáikkal vannak elfoglalva. Az anya egy építkezésre viszi Therese-t, ahol azt reméli, hogy munkát fog kapni. Therese gyanútlanul figyeli az anyját, hogyan mászik felfelé az állványokon, és aztán hogyan zuhan alá a halálba. Therese elmesélte a történetet, és szilárdan meg volt győződve arról, hogy „ha ő akkor este okosabban viselkedik anyjával – még csak kis gyermek volt –, annak nem kellett volna oly kínos halállal elpusztulnia” (A, 186).

Therese utolsó emléke az volt anyjáról „ahogy ott feküdt kinyújtott lábakkal a kockás ruhában, amely még Pomerániából származott. A ráhullott deszka csaknem befedte, az emberek pedig mindenfelől összeszaladtak...” (A, 190).

A kritikusok ezt a beszámolót Therese anyjának a haláláról Kafka egyik legerőteljesebb prózai írásának tartják. Politzer a következőképp ír róla: „egyike azoknak az igazán meggyőző prózai részeknek, amelyeket Kafka valaha is írt”:

A bevándorló nő és az ötéves gyermek sétája a New York-i hóviharon keresztül, Therese ábrázolása, amint játékosan alámerül a jeges hófúvásokban, vándorlásuk, amely a folyosókon éppoly tiltott és embertelen, mint a kinti világ, a felköhögött vértől megkeseredett néhány utolsó anyai csók – mindezt egy megfélemlített gyermek szemével látjuk, akit mégis elbűvöl a megfagyott város óriás gyönyörűsége. Az anya siet előre „mintha délibábot követne”, letörli a szennyet a hid vasalásáról, miközben felkel a nap az építkezés felett, ahol segédmunkát ígértek neki. Hátrahagyva a gyermeket, felmászik az állványokra, felborít egy téglarakást, és alázuhan a halálba.⁵

A kritikusok úgy érezték, hogy ezt a történetet kapcsolatba lehet hozni Christian Andersen *A kis gyufaáruslány*-ával, annak ellenére, hogy Andersen mesé-

je csak egy gyereket mutat be a hóviharban, és az anyát nem. Ha összehasonlítjuk a történetet Rosenfeld *Die Lichtverkaufserin*-jával (A gyertyaárus), tisztán láthatjuk Therese történetének eredetét:

A GYERTYAÁRUS

A Hester Street-en, egy táviróoszlop mellett ül egy szegény, haldokló asszony: az arca csontos és olyan sápadt, mint a halál. Még látszik, hogy az arca valaha piros volt, de jólét és barátság, szeretet és dicsfény biztosan nem övezte elhagyatottságát. Ott ül a sápadt nő, félig vakon a sirástól, és egy legyengült, éhező gyermek csüng a mellén: szopik, és bóg, és alszik, és fájdalommal ébred fel a kis csontváz a mama kiabálásától: „Jó asszonyok, vegyenek egypár gyertyát, kettőt három centért! Úgy ragyogjon az én csillagom, amilyen fényesek ezek!”

Kevés az áruja, a kosara is kicsi, de a gyenge asszonynak ez az egyetlen keresete. Hóban és esőben, fagyban és szélben, a szegény zsidó asszony ott ül a gyermekével; és csak árul és árul, bánat és fájdalom közepette, mégis neki otthona, ruhája, még kenyere sem; és úgy tűnik nekem, hogy a hallgatag oszlopon kívül rokonai sincsenek, sem pedig közeli barátai; de mégha nyomorult, kétségbeesett és beteg is, akkor sem koldul senkitől, nem kér alamizsnát: – Sábészgyertyákat árul, mint láthatjátok, és az embereket csak arra kéri, hogy vásároljanak tőle.

Hogy megtiszteljék a sábészt, a szent látogatót, mindenki a piacra siet, örömmel a szívében. Az emberek minden irányba kirajzanak, de senki sem gondol a szerencsétlen asszonyra. Nincs idejük, hogy néhány gyertyával törődjenek, miközben azon igyekeznek, hogy húst, halat és bort vegyenek. Az elkeseredett asszony kinyújtja szikár kezét: „Jó asszonyok, vegyenek egypár gyertyát, kettőt három centért!”, de ki hallja meg, amit mond? Erőtlen hangja elveszik; senki sem hall egy szót sem, csak a kis árva az ölében – ő hallja a mama kiabálását, de ez semmire sem jó...

A Hester Streeten, csendesen, elhagyatottan, magányosan és árván áll – a kis kosár mellett egy merev, hideg test ül – a szegény gyertyaárus az oszlop közelében. Senki sem vette még észre a holttestet, a gazdagok az ünnepléssel vannak elfoglalva, és a jámbor jóemberek – nekik egyáltalán nincs idejük sábész estéjén. Így az esemény észrevétlen maradt, mialatt lassan és csendesen leszáll az est, és vele együtt, szent lakhelyéről eljött Sábész hercegnő is – az emberek most a zsinagógába mennek...

A zsinagógában minden fényes, tiszta és ünnepélyes; a kántor édes dalokat énekel, mindenki elragadtatva hallgatja, de miért tűnik úgy, mintha a gyertyatartót álom lebegné körül? A rajta lévő gyertyák alig ragyognak! A gyertyák, el sem hinnétek, annak az asszonynak a gyertyái, aki az imént halt meg az utcán. A gazdagok és jámborok vásárolták meg őket, hogy talán azon az estén meggyújtják, őrte és a gyerekért...

Ó, szent gyertyák! Most tanúi lettetek a nyomornak, mely megölte az anyát és gyermekét, ott, ahol milliókat költenek az emberek szórakozásra, mások éhen halhatnak az utcán; ahol pénzt pazarolnak dicsőségre és fényezésre, a kezek bezárulnak az elnyomott előtt. Rejtsétek el lángotokat, ó, szent gyertyák, egészen az ítélet szörnyű napjáig! Csak akkor gyulladjatok ki újra, tiszta fényvel a lélekért, ha az igazság mennyei trónja előtt

lángotok tanúbizonyságot tehet, és elítélheti a hamis rendszert!...⁶

Therese története az *Ameriká*-ban, éppúgy, mint a „gyertyaárus”, egy szegény asszony leírását tartalmazza, mindkét történet az asszonyra koncentrál, nem pedig a gyerekekre. Az asszonynak egyik történetben sincs otthona, ruhája, barátai, rokonai. Megpróbálja megkeresni a megélhetésre valót. Nem koldul. Az arrajárók egyik történetben sem törődnek az asszony helyzetével, csak a saját szükségleteikkel vannak elfoglalva. Mindkét szerző a tudomásunkra hozza, csak a kis árva van tudatában annak, hogy az anyja sír. Mindkét szemelvény egy hóvihár leírásával kezdődik. Rosenfeld azonban keményebben támadja a rendszert, amely nem törődik a szegényekkel. Erre a társadalmi öntudatra alig találunk utalást Therese történetében, ez utóbbi személyes tragédiává fejlődik.

Rosenfeld után ismét visszatérek Scholem Asch műveihez. Az *Amerika* című regényében (1910) Asch egy zsidó gyerekről ír, akinek az első kísérlete, hogy anyjával, fivéréivel és nővéreivel Amerikába vándoroljon, kudarcot vallott, miután Ellis sziget, a könyvek szigetének egészségügyi hatóságai visszaküldték Oroszországba.

„Mindazonáltal, amikor néhány évvel később másodszor is nekivágott az óceánnak, és be is engedték az állam országába, képtelen volt alkalmazkodni az ország durva szokásaihoz, szívtelen anyagiasságához és kihalóban lévő zsidóságtudatához. *Joszele Odüsszeájá*-ban Asch regényének hőse minden olyan zsidó ember tragikus otthontalanságát tükrözi, akit elszakítottak az óhaza gyerekkori gyökereitől. Asch saját maga a tizedik és legérzékenyebb gyerek volt a családban. Fivérei és nővérei, akik később települtek át Amerikába, gyökereket eresztettek az új földben. Az ő szíve azonban elszakíthatatlan maradt attól a lengyel-zsidó földtől, amelyből származott, és az atyai ház patriarkális légkörétől. Az otthontalan vándorló csak évekkel később kötött békét Amerikával, és értékelte többre az amerikai célokat.”⁷

Kafka megemlíti Ascht Janouchnak, a *Gespräch*-ben, amikor Rudolf Schildkraut szerepéről beszél, akinek vezető szerep jutott Asch színdarabjában a *Der Gott der Rache*-ban (A bosszú istene)⁸. Úgy tűnik, Kafkát nagymértékben befolyásolta Asch *Ameriká*-ja, annak ellenére, hogy az 1916. szeptember 29-én Felicének írt levelében, amelyhez elküldte Asch *Kleine Geschichten aus der Bibel* (Rövid történetek a Bibliából) című művét, a következőket írja Aschról: „Ha ezek a lányok már elkezdtek foglalkozni drámával, Asch könyve talán túl gyerekes lesz nekik.”

Kafka *Amerika* című regényének első jelenetei, amikor Karl megvédi a „fütöt”, valamint amikor a két csavargó fogságba ejti Karlt, erősen emlékeztetnek a jiddis író Mendele Mojcher Saforim (akinek igazi neve Sólem Jakob Abramovics) regényének jeleneteire és életének eseményeire.

Az *Amerika* című regényben Karl találkozik egy diákkal, akit úgy hívnak, hogy Joseph Mendel. A „Mendel” név egyik forrása a „Mendele Mojcher Sa-

forim” („Mendele, a könyvárus”) nevű szerző lehet. Abramovics jiddis írónak eseménydús élete volt:

Tizenhét éves korában Mendele megismerkedett a ravasz koldussal, a Sánta Avremellel... Sok szenvedés után Mendelének végül is sikerült elmenekülnie az öreg csavargótól, aki fogságban tartotta, és egy darabig Kamenezben maradt, az ukrán Podolia tartomány egyik nagy zsidó központjában. Itt a héber publicistának, Abraham Baer Gottlobernek komolyan felkeltette az érdeklődését; gondozásba vette ébredő tehetségét; elintézte orosz-, német- és aritmetikataníttatását; tanári álláshoz juttatta egy modernizált zsidó iskolában; és az első irodalmi erőfeszítéseinek publikálására ösztönözte.⁹

Karl Rossmann, Kafka *Ameriká*-jának hőse szintén két csavargó, Delamarche és Robinson kezei közé kerül, akiktől végül is sikerül megszöknie.

1878-ban Mendele Mojcher Saforim kiadott egy befejezetlen regényt *Harmadik Benjamin vándorlásai* címmel, Cervantes *Don Quijoté*-ja alapján. Harmadik Benjamin a zsidó Don Quijote, és szomszédja, Senderl az ő Sancho Panzája. Együtt határozzák el, hogy megkeresik a „Vörös Zsidók” országát, ahol szerintük a tíz elveszett törzs maradványa található. Benjamin és Senderl soha nem jutnak tovább, mint a Glupskkal szomszédos falu, de képzeletükben felfedezéseik óriásiakká nőnek. A könyvben van egy jelenet, amikor letartóztatják őket egy városban, amelynek lakói nem beszélik a nyelvüket. Benjamin jiddisül beszél, amelyet a tisztviselők nem értenek, de olyan mély benyomást tesz rájuk, hogy a két utazót szabadon bocsátják. Ez abban a jelenetben tükröződik vissza, amelyben Karl az igaztalanul megvádolt fütöt védelmezi:

Igaz viszont, hogy Karl olyan erősnek érezte magát, és annyira tudta, hogy helyén az esze, mint odahaza talán sohasem. Ha látnák a szülei, hogyan küzd a Jóért idegen országban, tekintélyes személyiségek előtt, és ha még nem is vitte győzelemre az ügyet, de teljesen felkészült a végső rohamra! Megváltoztatnák-e róla alkotott véleményüket? Leültetnék-e maguk közé, és megdicséznék-e? Belenéznenek-e egyszer, egyetlenegyszer velük szemben olyan odaadó szemébe? Bizonytalan kérdések, és a legalkalmatlanabb pillanat, hogy ezeket a kérdéseket feltegye.

A fenti részletből láthatjuk, milyen borzasztóan fontos volt Kafkának, hogy az apja dicséretét és elismerését megkapja.

Az apa figurája az *Ameriká*-ban több személyben is visszatükröződik. Mindegyikük hatalmi helyzetben van, és Karlra nézve igazán ártalmasak. Az első a főgépész Schubal. Ha ezt a nevet a német „Schuh” („cipő”) és a héber „Baal” („férfi vagy tulajdonos”) kombinációja alapján próbáljuk elemezni, azonnal megláthatjuk benne a Schumann név egy másik formáját, a Kafka által említett cirkuszigazgató nevét, aki állatokat és embereket kényszerít arra, hogy a hangulatának megfelelően ugráljanak. Egy másik apafigura a „főportás”, aki természetesen *A per*-hez hasonlóan ajtónálló. A főportás miatt vesztette el Karl

munkáját a Hotel Occidentalban, mivel nem fordult kellő tisztelettel felé, és nem köszönt neki minden egyes alkalommal. Ha a Hotel Occidentalt (Nyugat) egyenlővé tesszük a nyugati judaizmussal, amelyet Kafka apja gyakorolt, szemben a közép-európai zsidók judaizmusával, amelyet Kafka csodált, még egy bizonyítékot találunk az apára való utalásra. Ezenkívül még arra is emlékeznünk kell, hogy a Hotel Occidental a „Ramzesz felé vezető úton van”. II. Ramzesz volt az az egyiptomi király, aki rabszolgasorba vetette a zsidókat, és két város, Pithom és Ramzesz megépítésére kényszerítette őket. Ez célzás arra a rabszolgahajcsár képre, amelyet Kafka festett az apjáról apjához írt levelében.

Nyilvánvalóan rejlik az anya figurája, Therese, a főszakácsnő alakjában. Therese, akárcsak anyja Kafkát, megpróbálta megvédeni Karlt a hatalmaskodókkal szemben, de Kafka úgy érezte, hogy az anyja igazából lojálisabb volt az apjához, mint hozzá. Amikor Karlnek meg kell védenie magát a váddal szemben, hogy őrizetlenül hagyta a liftet, a főszakácsnő ezt mondja neki: „Az igazság valahogy mindig megmutatkozik, s ez az, amit, bevallom, a te ügyedben nem látok” (A, 226). Politzer rámutat egy ellentmondásra a főszakácsnő szavaiban, amelyekkel Karlt próbálja megsegíteni: „...a legjobb véleménnyel voltam rólad” (A, 226) – ami németül: „Mit dem besten Vorurteil für dich”, amelyhez Politzer hozzáteszi: „Ellentmondás már önmagában is, hiszen a Vorurteile jelentése általánosan negatív megítélést mutat.”¹⁰

Annak ellenére, hogy úgy tűnik, ez felszín alatti kritikát rejt az anyja apjához való viszonyáról, Kafka műveiben mégis egyetlen olyan asszony sem, akit perbe fogtak volna. Kafka *Ameriká-jának* a végén, miután Karl elmenekül Delamarche-tól, akit én szintén az apával azonosítok, hiszen a neve tartalmazza a héber „mar” („keserű”) szót, belép a Természet Színházba. Az angyalok ott igazi nők, akik nagyon rosszul játszanak a trombitán. Az egész úgy tűnik, mint a Paradicsom misztikus látomása. „Mindenkit szívesen látunk!” Karl hozzájárul ahhoz, hogy a Természet Színházában névtelen maradjon, habár megadta a nevét mint „Negro, technikai segéderő”, de az álnevét nem fogadják el, és az egész országon végig fogják utaztatni. Ő, ahogyan az egyik szolga mondja neki, „az utolsó”.

A regénynek ezt a befejezését, amely egy nagyszerű vonatutatót ír le, a kritikusok Karl Rossmann utolsó útjának tekintik. Úgy gondolják, hogy a Természet Színházról szóló egész fejezet allegória, amelyet többféleképpen lehet értelmezni. Néhány kritikus az „emberiség Krisztus szeretete általi megváltásának példabeszédét” látja benne.¹¹

Én itt megint csak azt mondanám, hogy ez a zsidó miszticizmussal van kapcsolatban. Mivel a hőst „az

utolsóknak” nevezi, felszín alatti kapcsolatra gondolhatunk az „Utolsó Igazak”-kal – amely arra a zsidó hitre utal, mely szerint a világon él harminchat olyan ember, aki igazi szent, annak ellenére, hogy közönséges ember áruhájában jelennek meg.

A vonatút, amelyet Kafka leír, egy másik misztikusnak, a bratzlavi Nachmann rabbinak a halálára emlékeztet, akinek a meséi mély hatással voltak Kafkára. A regény, habár befejezetlen maradt, ezekkel a sorokkal végződik:

Két nap és két éjjel utaztak... Az első nap magas hegyesen haladtak át. Kékesfekete kötőmegek hegyes ékei egészen a vonatig nyomultak, az utasok az ablakon kihajolva hiába keresték a hegyek csúcsait, sötét, keskeny, szaggatottan tagolt völgyek nyíltak előttük, ujjal mutatták az irányt, amerre elvesztek a szemük elől; széles hegyi folyók görgettek nagy hullámokat a dombos talajon, ezernyi kis tajtékot sodorva, alázódultak a hidak alatt, melyeken a vonat átrobogott, és olyan közel voltak, hogy hideg leheletük megborzongatta az utasok arcát. (A, 334)

Ezt az utolsó utazást a hegyek felé a bratzlavi Nachmann rabbi is látta „habár még az élők sorában volt, felkészült a halálra és az abszolútumban élt. »Nézzétek«, mondta egyszer, »egy magas és fenséges hegy jön felénk. De nem tudom, mi megyünk-e a hegy felé, vagy a hegy jön mifelénk?« Így halt meg békében.” („Er bereitete sich und lebte schon im Absoluten. »Siehe«, sagte er einmal, »uns eintgegen komt ein gar grosser und erhabener Berg. Aber ich weiss nicht: gehen wir zum Berge, oder geht der Berg zu uns?« So starb er in Frieden.”¹²

Kafkának ugyanez a látomása volt az „Oklahomai Természet Színházban”.

FORDÍTOTTA DEMÉNY ESZTER

JEGYZETEK

1. H. Politzer: *Franz Kafka*, 120. old.
2. *Ibid.*, 123. old.
3. *Ibid.*
4. Johannes Urzidil: *There Goes Kafka*, 99. old. Johannes Urzidil sógora volt Thierbergernek.
5. H. Politzer: *Franz Kafka*, 141. old.
6. Morris Rosenfeld: *Songs from the Ghetto*, Leo Wiener fordítása (Boston, 1898), 77. old.
7. Sol Liptzin: *The Flowering of Yiddish Literature*, 180. old.
8. Janouch, *Gesprache*, 102. sz.
9. Sol Liptzin, *The Flowering of Yiddish Literature*, 22. old.
10. H. Politzer: *Franz Kafka*, 145. old.
11. *Ibid.*, 156. old.
12. M. Buber: *The Tales of Rabbi Nachmann*, 33. old.

A: Franz Kafka: *Amerika*, Kristó Nagy István fordítása (Budapest, Magvető, 1967).